

ՆՈՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԱՀԱԿ ՁՈՐՈՓՈՐԵՑՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Գրիգորյան Սուսաննա

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

susannagrigoryan@ysu.am

Պարոնյան Նաիրա

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և

ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոն

nairaparonyan@ysu.am

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-102

Բանալի բառեր. նորակազմություն, ներլեզվական, ածանցում, բարդություն, բառակազմություն, դավանաբանական, խոսքիմասային պատկանելություն, բառակազմական կաղապար:

Սահակ Ձորոփորեցին ծնվել է Գուգարաց նահանգի Ձորոփոր գավառի Արքունաշեն գյուղում: Ծննդյան թվականն անհայտ է, մահացել է 703 թվականին: Նա աշակերտել է Թեոդորոս Քոթենավորին: Կաթողիկոսական աթոռը զբաղեցրել է 677- 703 թթ.: Ս. Ձորոփորեցին գահակալել է արաբաբյուզանդական բախումների ծանր ժամանակներում: Հայրենասեր կաթողիկոսն այս շրջանում մտահոգվել է իր երկրի ու ժողովրդի ճակատագրով, պաշտպանել նրա կենսական շահերը: Եվ այդ պատճառով էլ Հուստինիանոս Բ-ի հայկական արշավանքից հետո մի քանի տարով Կ. Պոլիս պատանդ է տարվել՝ հայ եկեղեցուն և իրեն՝ կաթողիկոսին, քաղկեդոնականություն պարտադրելու նպատակով: Հուստինիանոսի գահընկեցությունից հետո Ս. Ձորոփորեցին վերադարձել է հայրենիք և շարունակել գահակալությունը: 702 թ. նա շրթայակապ Դամասկոս է ուղարկվել Աբդալլահ արաբ ոստիկանի հրամանով: Իսկ երբ ապստամբ հայ իշխանները 703 թ. ջարդել են Աբդալլահի ջոկատը, Ս. Ձորոփորեցին մեկնել է Խառան՝ կանխելու զորավար Մուհամմադ Օլբայի պատժիչ արշավանքը դեպի Հայաստան: Մեծ զայրույթով ու հսկայական բանակով դեպի Հայաստան արշավող արաբ զորավարն անշնչացած կաթողիկոսի ձեռքից վերցրել է նախօրոք պատրաստված աղերսագիրն ու մեղմացած ետ դարձել¹:

Ձորոփորեցու անունով հայտնի են եկեղեցական կանոններ, շարականներ, մեկ թուղթ և մեկ ճառ: Սույն հոդվածում մենք անդրադարձել ենք Ձորոփորեցու ճառում («Յարմաւենեացն ար, որ է Ղոգոմեան») և կանոններում («Կանոնք վերջնոյ Սահակայ կաթողիկոսի») տեղ գտած նորակազմություններին, դրանց

¹ Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Սահակ Ձորոփորեցին և Խաչի ու Եկեղեցու շարականները, «Էջմիածին», 1980, ԺԱ, էջ 37:

բառակազմական կաղապարների գործառական հնարավորություններին, կազմության եղանակներին: Նրա երկերից քաղված բառերից հեղինակային նորակազմություն ենք համարել բոլոր այն բառերը, որոնք արձանագրված չեն գրաբարյան բառարաններում կամ վկայված են որպես հեղինակային առաջին օրինակ: Ըստ անհրաժեշտության դիմելով հայերենի բառակազմական գործող օրինաչափություններին՝ Ս. Ձորփորեցին ստեղծել է նոր բառեր ու արտահայտություններ՝ դրանով իսկ հարստացնելով ոչ միայն իր երկերի, այլև մեր լեզվի բառային կազմը: Հետևապես նրա կանոններն ու ճառերը արժեքավոր են ոչ միայն դավանաբանական տեսանկյունից, այլ նաև բանասիրական:

Սույն հետազոտությունը կատարելիս մենք օգտվել ենք վերոնշյալ գործերի՝ «Մատենագիրք Հայոց»-ում ներկայացված բնագրից: Առանձնահատուկ են այստեղ գործածված նորաբառերն իրենց բազմազան դրսևորումներով և խորիմաստ բաղադրություններով, որոնք պայմանավորում են խոսքի մեջ ճիշտ բառընտրությունն ու բառագործածությունը: Ըստ մեր հաշվումների՝ Ս. Ձորփորեցու գործերում տեղ են գտել մոտ յոթանասուն նոր բառեր՝ ի համեմատություն գրաբարի հայտնի բառարանների³: Մեր ուսումնասիրությունից պարզ դարձավ, որ նորակազմությունների առյուծի բաժինն այն բառերն ու բառաձևերն են, որոնք վերոնշյալ բառարաններից մեկում արձանագրված են որպես Ձորփորեցի հեղինակի կողմից առաջին անգամ գործածվող⁴: Նշված նորակազմությունների մեծ մասն արձանագրված է ՆՀԲ-ում: Բերենք օրինակներ. **հոգենուազ՝ հոգու ներշնչանքով նվազվող**. «... ըստ **հոգենուազ** երաժշտապետին Դալթայ, ելանէ ի գործ իւր եւ ի վաստակս ձեռաց իւրոց» (1287): **Բազմանուազ՝ ներդաշնակ, ծովածին՝ ծովից ծնված**. «Եւ **ծովածին** կենասերք **երամակուղղի** լսելով **երամապետիցն**, ի ձմեռնային եւ ի միջնաշխարհի կայարանացն **երամախմբեալք՝** ի **մերոյին** ժամանելով գետին, լրացուցանեն գերկիր եւ զջուրս եւ **բազմանուազ** ձայնիւք զգանազանութիւն **երազաձեւ**

² Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, Ե. հատոր, Է. դար, Անթիլիաս- Լիբանան, 2005, էջ 1287-1292 :

³ Տե՛ս Գ. Աւետիքեան, Խ. Միրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1-2, 1979 (այսուհետ՝ ՆՀԲ): Մ. Աւգերեան, Գր. Ճէլալեան, Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865 (այսուհետ՝ ԱԲ): Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, Ե., 2000 (այսուհետ՝ ԳԲ): Լ. Յովհաննիսեան, Նոր հայկազեան բառարանում չվկայուած բառեր, Ե., 2010 (այսուհետ՝ ՉԲ): Ռ. Ղազարեան, Հ. Աւետիսեան, Նորայայտ բառեր գրաբարում, Ե., 2007 (այսուհետ՝ ՆԳԳ): Լ. Խաչատրեան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Եր., 2003 (այսուհետ՝ ԳԲԲ):

⁴ Վ. Համբարձումյանը, ուսումնասիրելով Ս. Ձորփորեցու երկերի բառապաշարը, առանձնացրել է բազմաթիվ նորաբառեր, որոնք օգտագործել է հեղինակն իր լեզվում: Սակայն իր ուսումնասիրության շրջանակում նորաբառերի բառակազմությանը նա ուշադրություն չի դարձրել: Մեր հետազոտությունների արդյունքում հայտնաբերվել են ևս քսան նոր բառեր մեր կողմից, որոնք լրացնում են նախորդ ցանկը: Մենք մանրամասն ուսումնասիրել ենք դրանք՝ ներկայացնելով նաև բնագրային համապատասխան օրինակներ, ինչը նոր լույս է սփռում Ս. Ձորփորեցու լեզվական հարստության և ստեղծագործական մտածողության վրա (տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Սահակ Ձորփորեցի կաթողիկոսի երկերի բառապաշարը, Էջմիածին, 2021, հ. Է, էջ 121-130):

տեսակաց ...»⁵ (1287): *Անառագաստ՝ անսքող, սերկեան՝ այսօր, այսօրվա*. «Իսկ մեծն մարգարեից Ջաքարիաս բացափայլ եւ *անառագաստ զսերկեան* արարչաբար հրաշագործութիւն փողեալ ճառեաց...» (1290): *Համախնդրութիւն՝ խնդակցություն*. «...եւ հասարակաց *համախնդրութեամբ* լծորդելով առաքելական գրոց ի *տիեզերատաւնակ* աւուրս համաշխարհական խմբեալ բարեբանումն» (1288): ԱԶ-ում արձանագրված բառերը սակավաթիվ են, և մենք հստակորեն չենք կարող պնդել, որ դրանք առաջին անգամ գործածված են Ս. Ջորոփորեցու կողմից, քանի որ, ինչպես հայտնի է, սույն բառարանում բացակայում են բնագրային վկայությունները: Բերենք օրինակներ՝ *երկնաբիր՝ բյուրավոր*. «...բերկրաբերձ եւ սոսկալի բոլոր բանակաց *երկնաբիրաց* փառաբանողաց պանծացուցանելի» (1287): Երկու նորակազմ բառ արձանագրված են Հ. Ավետիսյանի և Ռ. Ղազարյանի «Նորայայտ բառեր գրաբարում» բառարանում. *երաժշտականել՝ երաժշտի նման քաղցր երգել*. «...*երաժշտականեալ* փողեն զաւուրս վայելչութիւն» (1287): *Պանծացուցանելի՝ փառաբանման արժանի*. «...բերկրաբերձ եւ սոսկալի բոլոր բանակաց երկնաբիրաց փառաբանողաց *պանծացուցանելի*» (1287): *Շնորհաբարձ՝ շնորհքով բարձրացած*. «... եւ *շնորհաբարձ* բախտին վերամբարձան քան զմարդկային բնութիւնս...» (1288): *Հոլել՝ ժողովել*. «...Եւ գազանացն եւ էրեոցն քառահետեւ շարժմունք, *հոլեալք* եւ երամացեալք՝ ի չարից եւ յանտառաց նորածին ծաղկանց ճոխացուցանեն զորովայնս...» (1287): *Աստուածախոստ՝ ուխտադիր*. «...եւ զիր ճշմարիտ արարչական անուն հրամայեաց *աստուածախոստ* բարեբանել ճշմարտափառութեամբ» (1291): *Նորունի՝ նոր ձևով*. «Իսկ ածել զկենդանիսն եւ զյաւանակ *նորունի*՝ զնորայաւատիցն, որ ի Հրէից եւ ի հեթանոսաց ժողովրդենէ ասէ...» (1291):

Ս. Ջորոփորեցու կողմից շրջանառության մեջ են դրված հայերենի բառաբարդման և ածանցման անսպառ հնարավորությունները՝ կազմելու համար այնպիսի նորաբառեր, որոնց մեծ մասը կարող է հաստատել իր իրավունքը՝ որպես մեր լեզվին ոչ օտար, օրինաչափ և նպատակային: Դրանք ստեղծվել են ներլեզվական օրինաչափությունների պահպանումով, ունեն հստակ նշանակություն, բարեհունչ են, չեն հակասում հայերենի բառակազմության օրինաչափություններին և հնարավոր է՝ ձեռք բերեն գործածության ավելի լայն շրջանակ:

⁵ Սա այն եզակի նախադասություններից է, որտեղ հեղինակը գործածում է յոթ նորաբառեր, որոնցից ծովածին-ն ու բազմանուագ-ը մեր բառացանկից է, իսկ երամակուղղի, երամապետ, երամախմբեալ, մերոյին, երագաձեւ բառերը՝ Վ. Համբարձումյանի բառացանկից: Վերջինները նախադասություններում բերված են թեք, բայց ոչ մզացված ձևով:

⁶ ԱԶ-ում այս բառն արձանագրված է հենց «երկնաբիր բանակ» կապակցությամբ, որից հասկանալի է դառնում, որ վկայված է Ս. Ջորոփորեցու երկից:

⁷ Այս բառն արձանագրված չէ ո՛չ ՆՀԲ-ում, ո՛չ ԱԶ-ում, ո՛չ ԳԲ-ում, ո՛չ ՆԲԳ-ում, ո՛չ ՉԲ-ում և ո՛չ էլ ԳԲԲ-ում:

Բաղադրյալ բառերը ներկայացրել ենք երկու տիպով՝ հոդակապով և անհոդակապ բարդություններ, որոնցից հաճախված է առաջինը, իսկ անհոդակապ բարդությունները փոքրաթիվ են:

Կրկնությունից խուսափելու համար դրանք խմբավորել ենք ըստ բարդությունների բաղադրիչների խոսքիմասային արտահայտության՝ ա) **գոյական+ գոյական**՝ *երագաձեւ* (1287), *հոգենուազ* (1287), բ) **գոյական + բայ**՝ *առագաստափար* (1287), *աստուածախոստ* (1290), *բազմանուազ* (1287), *լծորդածին* (1289), *ծովածին* (1287), *շնորհաբարձ* (1288), *ոլորտածաւալ* (1287), *տիեզերագով* (1290), գ) **գոյական + ածական**՝ *երկնաբիր* (1287), դ) **ածական + գոյական**՝ *բազմանուազ* (1287), *հասարակահոլով* (1287), ե) **ածական + ածական**՝ *բարեբանակից* (1288), *բերկրաբերձ* (1287), *մաքրափայլ* (1287), *մակբայ + գոյական*՝ *յաւետաձեւ* (1287), *թվական + գոյական*՝ *քառահետեւ* (1287):

Նորակազմ բառերի մէջ ըստ խոսքիմասային պատկանելութեան գերակշռում են ածականները՝ *երկնաբիր*՝ *բյուրավոր* (1287), *անբուժական*՝ *անբժշկելի* (1290), *աստուածախոստ*՝ *ուխտադիր* (1291), *անառագաստ*՝ *անսքող* (1290), *ծովածին*՝ *ծովից ծնված* (1287), *հոգենուազ*՝ *հոգու ներշնչումով նվազվող* (1287), *նախապատմելի*՝ *գերադասելի* (1288), *նորունի*՝ *նոր* (1291), *շնորհաբարձ*՝ *շնորհքով բարձրացած* (1288) *վարսաւոր*՝ *առատավարս* (1290) և այլն: Քանակով զիջում են գոյականները՝ *համախնդրութիւն*՝ *խնդակցութիւն*, (1288) *երամակուղիդ*՝ *երամակի առաջնորդ* (1287), *երամապետ*՝ *պարագլուխ* (1287), եւ բայերը՝ *երաժշտականել*՝ *երաժշտի նման քաղցր երգել* (1287), *լրացուցանել*՝ 1. *լրացնել, լցնել*, 2. *հագեցնել* (1287), *համատնօրինել*՝ *ուրիշի նման տնօրինել* (1289), *հոլել*՝ *ժողովել* (1287), *հոլաթեւել*՝ *թները տարածել* (1287), *հրաշացուցանել*՝ *հիացնել* (1287), *նմանաբերել*՝ *օրինակել* (1290), *նկարակերտել*՝ *գունավորել, զարդանկարել* (1287):

Ինչպէս հայտնի է, գրաբարի բառակազմության երկրորդ եղանակն ածանցումն է, որի հիմնական կաղապարը մեկ հիմնական և մեկ երկրորդական ձևույթի, այսինքն՝ ածանցի բաղադրությունն է: Ս. Ջորոփորեցին գործածում է ինչպէս նախածանցներ, այնպէս էլ վերջածանցներ, որոնցով կազմված նորաբանություններում մեծանում է ածանցի հատկանշային իմաստը: Քանակով խիստ զիջում են նախածանցավոր նորակազմությունները, որոնցից են՝ **ան**՝ *անառագաստ* (1290), *անբուժական* (1289), **համ**՝ *համագոյապէս* (1287), *համախնդրութիւն* (1288), *համատնօրինել* (1290), **նախ**՝ *նախագուշակել* (1292), *նախաճառել* (1290), *նախապատմելի* (1288): Վերջածանցավոր նորակազմ բառերի մէջ առանձնանում են հետևյալ ածանցները՝ **-աբար**՝ *աստուածաբանաբար* (1287), *բժշկապետաբար* (1291), *գործակցաբար* (1292), *մարգարէաբար* (1292), *որդէգրաբար* (1290), **-ական**՝ *բարեխառնական* (1287), *հողագործական* (1287), *սերմանական* (1287), **-աւոր**՝ *վարսաւոր* (1290), **-եալ**՝ *երամախմբեալ* (1287), *սաւառնագարդեալ* (1287), **-եան**՝

սերկեան (1288), -ի՝ պանծացուցանելի (1287), -**ութիւն**՝ բարեբանակցութիւն (1287), ճշմարտափառութիւն (1291), մարմնաւորութիւն (1292), մեծափառութիւն (1287), սգաւորութիւն (1287), սրակնութիւն (1288), սրամահութիւն (1288), տիեզերապետութիւն (1289), -**ունի**՝ նորունի (1290):

Ս. Չորոփորեցու երկում մեծաքանակ են նաև բարդաձանցավոր նորաբաները, որոնք ունեն *արմատ+արմատ+վերջածանց* կաղապարը. **աստուածաբանաբար** (1288), **բարեբանակցութիւն** (1287), **բարեխառնական** (1287), **գործակցաբար** (1292), **երամախմբեալ** (1287), **տնկածող** (1287), **պտղածնող** (1287), **հողագործական** (1287), **ճշմարտափառութիւն** (1290), **նաւուղղակ** (1287), **մեծափառութիւն** (1287), **տիեզերապետութիւն** (1288), **տիեզերապետութիւն** (1289), **սրամահութիւն** (1288):

Այսիպիսով, Ս. Չորոփորեցու «Յարմաւենեացն ար, որ է Ղոգոմեան» ճառի և կանոնների քննությունը ցույց տվեց, որ նա, օգտագործելով հայերենի բառակազմական բոլոր միջոցները, ստեղծել է մոտ յոթանասուն նորաբաներ, որոնցով համալրել ու հարստացրել է հայերենի բառապաշարը:

Сусанна Григорян, Наира Паронян.- Неологизмы в сочинениях Саака Дзоропореци.- Саак Дзоропореци развивал широкую летописную деятельность. Он сочинял тирады, богословские труды. Его сочинения представляют особый интерес в языковом значении. Эти сочинения отличаются своими теологическими, художественными достоинствами. Представляемая статья посвящена изучению более 70 слов, которые не имеются в больших толковых словарях древнеармянского языка. Автор мастерски использовал весь богатый лексический состав нашего языка, а также, по мере необходимости, словообразовательные возможности армянского языка, создавая новые слова, обогащая тем самым язык собственных произведений и состав литературного языка. Очень немногочисленны префиксально – суффиксальные неологизмы, которые в основном, благозвучны и образованы соответственно законам и закономерностям словообразовательной традиции армянского языка.

Ключевые слова: неологизм, внутрилингвистический, существительное, деривация, сложное слово, словообразование, конфессиональность, частеречная принадлежность, словообразовательный модель.

Susanna Grigoryan, Naira Paronyan.- Neologisms in Sahak Dzoroporetsi's works .- Sahak Dzoroporetsi had a great role in the literary history of the Armenian church. He wrote tirades and theological works. Sahak Dzoroporetsi's works are of special interest from the linguistic point of view. These works are unique in their theological, literary merits. The present article is devoted to the study of more than 70 words, which are not present in the voluminous dictionaries of Old Armenian. The author masterly used the whole rich vocabulary of our language, he also made use of the

opportunities of Armenian word-formation, creating new words and word-combinations and did it in such a way that he could enrich not only the language of his works, but also our literary language. There are few prefixal - suffixal neologisms which are in general euphonious and are formed according to the rules and regularities of the tradition of the Armenian word-formation.

Key words: neologism, intralinguistic, noun, derivation, compound, word-formation, denominational, part of speech belonging, word-formation pattern.